

Мырзахметов М., Омаров Н.Қ.,* Кайимов М.

ф.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан,
ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
Филология факультетінің «6D020500» – Филология мамандығының
1 курс докторанты, М.Әуезов атындағы ОҚМУ Шымкент, Қазақстан

**ҰЛЫ ДАЛА КЕМЕҢГЕРІ – БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ
ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР**

Автор корреспондет: nurlybek.omarov.83@mail.ru

Түйін: Бұқар шығармаларынан өзі өмір сүрген дәуірдегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін, қоғамдық-саяси ахуалын және әлеуметтік жағдайын анық көруге болады. Бұқар жырлаған тақырыптар өзгелерге қарағанда, әлдеқайда кең: ол жалпы өсиет-нақыл да айтады, Абылай ханға ақыл-кеңес бере толғайды, жеке адамдардың (Абылай ханның, Бөгенбай батырдың, өзінің) іс-әрекеттердегі портреттерін береді, енді бірде руаралық дау-жанжалды басатын билік сөздер айтады, бірер толғауын жеке адамдардың салтанатын, байлығын, жиһазын суреттеуге арнайды. Яғни мақаламыздың негізгі тақырыбы да – «жұрт», яғни қазақ елдігі, оның тәуелсіздігі («үш жүздің басын құрау»), өзге халықтармен қарым-қатынасы жайлы айрықша атап өтілмек. Бұхардың поэзия әлемінде үлкен бір мектепті – жыраулар мектебін тіл жағынан да жинақтап, түйіндеуші ретінде көрінетін өзге тұстары да аз емес. Жыраулар – дала философтары, ойшылдар. Сондықтан олардың сөздерінде даусыз болмысты танытатын баяндау мол екендігі белгілі. Сол констация етістік шақтарына бейтарап, әрдайым болып жататын, белгілі бір іс-әрекетті білдіретін – ар жұрнақты есімше арқылы беріледі.

Кілттік сөздер: Хан, қосын, қожа, пір, шора, енжіл, кәләм, иман, лауқы, дәуіт

XVIII ғасырдың ең алғашқы онжылдықтарынан бастап соңғы онжылдықтарына дейін жырау ретінде танылып, әдеби мұра қалдырған Бұхар – қазақтың өте ертеден келе жатқан жыраулық мектебінің ең ірі, ең соңғы уәкілі, қазақ поэзиясы дүниесіндегі осы дәстүрге тән жанрды тақырып пен мазмұн жағынан толықтырып, тиянақтаушы қайраткер.

Ең алдымен, Бұхар жырау өзіне дейінгі қазақ поэзиясы тілін түгелімен пайдаланып, оны әрі қарай жалғастырушы болса, екіншіден ол XVIII ғасырға дейінгі екі-үш жылдықтар бойы жасап келген әдеби тілдік дәстүрді түйіндеуші. Бұхар жырау тіліне зерттеушілер: «Бұхар – халықтың өнеге-оқуы – дидактикалық поэзия мен азаматтық позицияның жыршысы», - деп өте жоғары баға берген [12, 148 б.]. Ол «Бірінші тілек тілеңіз», «Ай не болар күннен соң?», «Айналасын жер тұтқан» сияқты өлеңдерімен өзіне дейінгі халықтық дидактикалық поэзия дәстүрін ілгері дамытса, «Абылай ханның қасында», «Ай, Абылай, Абылай, Сені мен көргенде», «Ханға жауап айтпасам», «Керей, қайда барасың» әрі «Бірінші тілек тілеңіз» сияқты өлеңдерімен арғы жерде Асанқайғы, Шалкиіз, Жиёмбет жыраулардан басталған азаматтық поэзияны тақырып және түр жағынан жетілдіріп, кемелденген поэзия үлгісін жасады» [12, 148 б.].

Толғау түріндегі дидактикалық поэзия – жыраулар мектебінің дүниесі. Бұл жанрдың басты белгісі – стильдік стандартты берік ұстау, яғни дәстүрлі амалмен көпшілікке тікелей үлгі-өнеге, өсиет-ақыл айту немесе айтпақ идеясын өмірден білген-түйгендерін (дүние танымы мен философиясын) баяндау арқылы жанамалап білдіру.

Бұхар жыраудың «жаманмен істес болма, жақысымен дос бол» деген ақылды айту үшін, яғни:

Бір жақсымен дос болсаң,
Азбас-тозбас мүлкі етер.

Бір жаманмен дос болсаң,

Күндердің күні болғанда,

Жүмле ғаламға күлкі етер, - деген сентенцияны (нақыл сөзді) ұсынар алдында «шағырмақ бұл жай тастайтынын, ағытқан қойды жол бастайтынын» ... айтып алады. Осындай өмір шындығы бар екендігін тыңдарманның басын изеткеннен кейін, оған жақсымен ғана дос болу керектігін мойындатады [67, 148 б.].

Қозғайтын мәселелерінің осындай кеңдігі Бұхар поэтикасына көптеген жаңа образдар келтірген, жаңа лексикалық топтар енгіздірген. Жырау толғауларындағы *тұрымтайдай ұл, өкпеңменен жарылма, арғын деген арыспын, сен – бұзау терісі шөншіксің, мен өгіз терісі – талыспын, бірі етек, бірі жең болған, ежелден саған ел болған, найзасының ұшы – алтын, қазақтың қамал қорғаны құлау, бұтақты мүйіз бұғысы саласында жайылған, ормандай көп Орта жүз, бәйгелі жерде бақ болған, қара судың бетінде сығылып аққан сен едің, арпалап атты қуантқан, алғын-шығын арқалау, бәйтөбеті маңқылдап* сияқты образдар бұрынғы жыраулар тілінде кездеспейді. Мұның көпшілігін туғызған.

Өз кезеңінің саяси-әлеуметтік хал-ахуалын сөз еткен жырау тілінде *азаткер, құл, күң, кедей, бай, саудагер, жарлы, байғұс, базар, дау, жиын, патша, хан, би, төре, қара, ақсүйек, бек, аталы, атасыз, қосын, қожса, пір, шора, бикеш, азамат, жақсы, жаман, батыр, ханзада, қарашы* т.т. атаулар өздерінің тура мағынасында жұмсалады.

Мұсылманша сауатты болған Бұхардың тілінде қазақтың өзге жырауларына қарағанда араб-парсы сөздері көбірек ұшырасады: *кітап, енжіл, кәләм, ақ «Хақ», хат, Мейман, баһар, иман, лауқы, дәуіт, қалам, нәубат* сияқты сөздері өзге жыраулардан көп кездестіре бермейміз [10, 156.].

Бұхардың теңеулері де өзіне дейінгі әдеби тіл қоймасындағыдай: *Ұрғашының жақсысы Әбжыландай есіліп... Боз жорғадай бұлғаңы*. Байырғы қазақ поэзиясында және халық ауыз әдебиетінде *әбжыландай бұралу (толғану, есілу)* – әдеміліктің, сиқырлы көз тартарлықтың символы, жорғаның жүрісі де – қазақ үшін әсемдіктің көрінісі. Әрбір онжылдық адам өмірінің бірін *ағып жатқан бұлаққа*, екіншісін *ерттеп қойған құр атқа*, үшіншісін *жарға ойнаған лаққа* т.т. теңеуі де, *құланы құлындай тулаған, түлкісі иттей шулаған* деген теңеулері де, *аттың сынын бергенде, от орнындай тұяқтым, саптаяқты еріндім* деген салыстырулары да – баршасы өмірден, айналадан алынған әрі бұрыннан бар кәнігі образдар.

XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясы тілінен келе жатқан көркемдеуіш құралдардың бірі – кейбір мағыналық топтағы сөздердің тек қана эпитеттермен жұмсалатындығы. Мысалы, орда сөзі: *қалайылаған қасты орда, ақ ала орда, еңсесі биік боз орда; жұрт, алаш сөздері: ауыр жұрт, он сан алаш* тіркесінде келеді. Бұл жердегі ауыр сөзі «көп» деген мағынаны білдіреді. Ал қару-жарақ аттарының көбіне-көп тұрақты эпитетпен қолданылатындығын жоғарыда атап көрсеттік. Ол – барлық жырауларға тән құбылыс (мысалы, бір ғана Доспамбетте: *толғамалы ақ балта, ала балта, алдаспан ауыр қылыш, алты құлаш ақ найза, қанды көбе* т.б.). Осы дәстүрді Бұхар да бұзбайды. Онда да *орда* сөзі жай ғана аталмайды, *ол алтыс басты ақ орда; сарай* болса: *еңсесі биік кең сарай*.

Бұхарда кездесетін *сегіз қырлы шартарап, толғамалы қамшы, алтын тұғыр, қисапсыз қол, ежелгі дос, асыл сөз, күпшек санды күрең* сияқты бұрыннан қолданылып келген кәнігі тіркестер болса, *үшкілсіз көйлек, қу таяқты кедей, тұрымтайдан ұл, қызыл аяқ мал* дегендер басқа үлгілерде кездеспеген тіркестер.

Бұхардың поэзия әлемінде үлкен бір мектепті – жыраулар мектебін тіл жағынан да жинақтап, түйіндеуші ретінде көрінетін өзге тұстары да аз емес. Жыраулар – дала философтары, ойшылдар. Сондықтан олардың сөздерінде даусыз болмысты танытатын баяндау мол екендігі белгілі. Сол констация етістік шақтарына бейтарап, әрдайым болып жататын, белгілі бір іс-әрекетті білдіретін – ар жұрнақты есімше арқылы беріледі. Бұл – мақалдарға тән грамматикалық тұлға, өйткені мақал-мәтелдерде де шындықты констациялап барып, сол арқылы ғибрат, өсиет, өнеге айту мақсаты көзделеді. Жыраулар толғауларының мақал-мәтелдерге ұқсайтын тұстары да осы жерде.

Бұқар жырлаған тақырыптар өзгелерге қарағанда, әлдеқайда кең: ол жалпы өсиет-нақыл

да айтады, Абылай ханға ақыл-кеңес бере толғайды, жеке адамдардың (Абылай ханның, Бөгембай батырдың, өзінің) іс-әрекеттердегі портреттерін береді, енді бірде руаралық дау-жанжалды басатын билік сөздер айтады, бірер толғауын жеке адамдардың салтанатын, байлығын, жиһазын суреттеуге арнайды. Осылардың ішінде ең негізгі тақырыбы – «жұрт», яғни қазақ елдігі, оның тәуелсіздігі («үш жүздің басын құрау»), өзге халықтармен қарым-қатынасы.

Өз заманының абызы атанған Бұқар шығармаларынан өзі өмір сүрген дәуірдегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін, қоғамдық-саяси ахуалын және әлеуметтік жағдайын анық көруге болады. Жоғарыда талдап өткен Бұқар шығармаларындағы этнолингвистикалық атаулар 550 жылдық тарихи бар қазақ этносы тарихының тамыры терең екендігін дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы, 2006, 904 б.
2. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы: Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы, «Ел-Шежіре», 2014, 384 б.
3. Қазанбаева А.З. Этнолексикалық қолданыстардың тілдегі көрінісі (мақала) <http://www.rusnauka.com>
3. Байтұрсынұлы А. Қазақтіл білімінің мәселелері / Құрастырған Ғ.Әнес. («Әдебиеттанушы» кітабы. 235-453бб.). Алматы, «Абзал-Ай» баспасы, 2013, 640 б.
4. Өмірәлиев Қ. ХҮ-ХІХ ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. Алматы, 1976, 269 б.
5. Шорманова Қ.К. Хандық дәуір әдебиетінің зерттелуі. www.rusnauka.com. 7 б.6.
6. Исаев С. Жыраулар шығармаларының тілі. (Ғылыммақала). mtdi.kz сайты, «Тілшіғалымдар» айдары, Алматы, 2013, 3 б.
7. Құдайберген Мәмбетов. Қазақ хандығы және жыраулар поэзиясындағы мемлекет мүддесі. Жұлдыз, №5. 2015.

Аннотация: Из произведений Бухара вы можете ясно увидеть жизнь, культуру, социально-политическую ситуацию и социальное положение казахского народа, жившего в эпоху. Эти темы намного шире, чем другие. Поэтому главной темой нашей статьи является «народ», казахская нация, ее независимость, ее связь с другими народами. В поэтическом мире Бухары нет ни одной школы - школы поэзии, которую можно рассматривать как сборник этой школы. Поэты - философы, мыслители. Хорошо известно, однако, что слова в его словах в изобилии в слове. Это созвездие является напоминанием о каждом аспекте глагола, который сопровождается искаженным, характерным ощущением действия. Из произведений Бухара ясно, что он является воплощением своего времени, быта, повседневной жизни, культуры, общественно-политической ситуации и социального положения казахского народа в его эпоху

Abstract: In Bukhara's poetry world, there is not a single school - a school of poetry, which can be seen as a compilation of the school. Poets - philosophers, thinkers. It is well known, however, that the words in his words are abundant in word. This constellation is a reminder of every aspect of the verb which is accompanied by a distorted, distinctive sense of action. This is a glamor-like person, because in the proverbs he also establishes the truth and provides an insight into the meaning, the testament, the tradition. Here are some of the puzzling verses of the poets.